

ШЫН

Нийтлел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелзэн

№ 103 (16408) ■ 2001 чылдың сентябрь 4, вторник ■ Ат салган шагы 19.40 ■ Садар ертээ 3 рубль.

ЧАЗАНЫП, ДААРАНЫП ӨӨРЕНИП ТУРАР...

Чербинин школа-интернаттың репортаж

"Шын" солунуң бөлүк ажалдакчылары август 28-те Чербинде кадым багай уругларның школа-интернаттың байдал-биле таныжар дээш чөдө берди.

Школа-интернаттың көрүнүктүү кылып олтуруула, улут, туртталга коруунуң чынында чыгып тассазын чагаштай кадым багай, ында үш кыжың ажалдап турары көстү берди. Баштайгы дээр-инде ук албан чериниң удуртукчулары-биле ужуражар сорулга-биле өөренир кор-

чок болду. Ол ады бидинмес болуп артып калыккан кижиздик-чинин тайылбыры-биле алырга, бо хүнерде школа-интернатта чүгө 39 өөреникчи чыгдыган. (Чамдык өөреникчилер ук школага чыгып күш-ажыл лагеринге турган). Оларга немей өөреникчилерни кожуунардан чоокку хүнерде чыгар деп турар. Бо чыгып ук школа-интернатта 80 өөреникчини хүлээп алыр кердүгөн. Богу ук школада чоокка чаа ажалдап эгелзени-биле, оон еске ол чүвү-даа чугаалап шыдавас болду.

Ыа аразында ук школа-интернатта ажал-агыл эргелекчи Николай Тумагович Биче-оол чедип келди. Оон-биле школа-интернаттың өөредилге чыгына белеткел-иниң дугайын чугаалажы берди. Ол № 2 туртталга коруунуң, школының, столо-ваа болгаш еске-даа эргежок чугула бажынарның септел-гези шагда-ла доозулганын өөредилге чыгына шуут белегин тайылбырлады. Ам бо №1 туртталга коруунуң сеп-телгези арай-ла доозулбай турар. Чүге дээрже еске ба-жынарның ханаларын чугай-лап, эжик, сонга, шалаларын будуп, бичик үрүмек септел-

гелерин чоруткан болза, бо №1 туртталга коруунуң бо чайын шалазын, дээвирин, сонга рамаларын, чыгып дам-чыдар системанын бүрүнү-биле солаан. Ажал канчаар-даа аажок улут болган. Ук коруунуң иштиги септелгези доозулган-даа болза, чыгып тассазының чаартылганын ам-даа чоруп турар. Ук сеп-телгези ында бригадир Айва-зының удуртулгасы-биле "Данси" кызыгарлаттыган харымсалгалык ху бүдүрүпке кылып турар. Чыгып тассазының чаартылганын сен-

тибрь 16-ке чедир доозар деп турар.

Ажал-агыл эргелекчи Николай Тумагович бо школа-интернатта ажалдаа-ла чаа-ла ийи чыл чедип чорутур. Ын-дыг-даа болза, ыа ол кыска үе иштинде хей чүдүдери кы-лып четтигипкен. Школа-интернатты долгандыр керим чаарттыган, ук деңгээлдең дал ортуунда чөтөк тарыр черин дыка шөөргин кылдыр керимиз. Оон еске анык ажал-агыл эргелекчи чоок-ку чылдарда дозулаар, чугай-лаар ажалдардан аңгыда, улут корпус бүртүгүнүң не капитал-септелгези чорудар деп турар. Чүге дээрже ук школа-интернаттың корпустары шагда-ла туттулган эрги ба-жынар бооп турар. Бо чыгып №1 корпусуң капитал-сеп-телгези кылып дооскан, а

Караевна Арта чап-чаа ар-жылдарда, сонга пестерин-де тама базып турлар. Ыа аразында ук школа-интернатта 16 чыл ажалдаа хоочун кижиздик башкы Даваа Даргы-оолович Дар-гы-оол чедип келди.

— Бо шко-ла-интернатта кадым багай уругларны кы-лып дымдары күш-ажылга, арга-мергеж-дерге өөредип турар. Ынча-гаш күш-ажыл

шактары мында канчаар-даа аажок хей. Оолдарны кол-дуунда чаагырыга, уруглар-ны дааранырга өөредип турар. Бис, кижиздикчилер, колдуунда кадым багай уруг-ларны чугаа-домаа, аажы-кай кижизип, чараш болуун дээш, тускай комплекстиг турттар өөредилге арыг-си-лип турар бис — деп, кыска үе иштинде ол тайылбырды. Ыа аразында чорутуу үеиң чедип келген. Унуп бар чо-рааш, септекчилерниң ажал-ымыт чок кайган, чай аразында дузалажы каап турган

өөреникчи оолдарың көргөш, боларның аразында тулган шөөр чаагыкчылар, туттуктар үнүп болур деп чүгө-ле ийик бүзүрелдик бодап чордум.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТАРДА: ажал-агыл эргелекчи Н. Т. Биче-оол; даялгада бөлүк оолдар — келир үеиң шөөр чаагыкчылары; септелде ажалчынар. **Василий ВАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ** тырттырган чуруктары.

Селектор хурал

СЕПТЕЛГЕ УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

2001-2002 чылда республикада одалга системаның кышка удур белеткелниң дугайында селектор хурал болуп эрткен. Ук хуралды оралакчы-президент Алексей Мельников ажыткан, мурнунда чылдарга бодаарга, бо чылын чыгындагы системаларының ажалдары кышкыга акша-хөргөңгү тускай көрдүгөниң өзүгээр үндүргөн. Чүгө оңу чедир ажалдааны ажал-агыл удуртукчуларының боттарының буруузу дээрзин демдегелзэн.

Чазак Баштынының оралакчы Валентина Николаева бодунуң илетке-линге чамдык ажал-агыл-ларның септелгезе хамаа-рыштыр кошак белетке-лин демдегелзэн. Ынчангаш амдызында, улут соок дүшпээнде, чедир кышын-маан ажалдарга хамаа-рыштыр дарып хөмчөгөн алырын дыңнаткан.

Нийтиз-биле селектор хуралга санал берген кер-ниң чугаазындан алырга, Кызылдың одалга система-зы, кажан ажалдар деп даалга бээр болдур, ажал-дап эгелзериңе белең дээрзин дыңнаткан. Хову-Аксының 8 дугаар котель-назында ам-даа септелге ажалы чоруттунуп турар. 4 дугаар котел колдуунда белең, оон түннелинде чыгылганы сентябрь 18-тен берип эгелзериңиз барымдаазы бар. Ынчалза-даа хөмүр-даш чок.

Амды дээрзинде чы-лыг үе турда, ырак-узак ко-жууннарже хөмүр-даш сөөртүгезин организас-таар. Ажал-агылдар удур-тукчулары машина-тех-ника талазы-биле айттыгы-ны чогуур черлер-биле ду-гуржуп тургаш, үезинде

штитирлеп база кывар-чаар материал чарыг-дын боттарының кирген орулгаларындан үндүрүп тургаш шимченмес болза, келир чыгып кыш нарын болурун сагындырып чу-гаалаан.

Июль айда болуп эрткен селектор хурал соонда, ко-жууннарда одалга айт-тырынга хамаарышкан ажалдар чүгээр чоруп ту-рар. Ынчангы Чазак-Хөлде, Шагаан-Арыгга, Хайыра-канда одалга системала-рының техниктиг болгаш технологтуг ажалдары уламчылаашаан.

Бистин корр.

ЭМ-ТАҢ РЫНОГУН ТӨПЧҮДЕРИ-БИЛЕ

ТР-ниң Кадлык камгалап амыгының чалааны-биле эрткен веделде Кызылга Красноярск крайдан эм-таң саарар фирмаларда ажалдап турар бөлүк эмчилер кээп чоран.

Аалчылар келгеш, рес-публиканың терапевт эм-чилерниң конференция-зынга киришкен, бо хү-нерде эмнелериниң бол-гаш аптеканың мур-нунда тургустунуп турар эм-таң хандыргызының дугайында чугааны чорут-кан. Ол ышкы олар бис-тин эмчилериниң астма, азыраагыларынга удур, кеш аарыгы илеридер, түрек, нерв аарыгларын тодаралыр чаа хөргөс-сел-дерин берген. Оон аңгыда тыныш органның эм-нээр 8 муң рубль ертек-тиг хөргөс-селде белекке бер-ген.

Чанарының мурнунда олар кадык камгалап шу-гуму харылап турар ТР-ниң Чазак Баштынының оралакчы Ч.Ч.Д. Ондар-биле республиканың эм-таң рыногунун байдалы-ның дугайында чугааны чо-руткан. Аалчыларны чуга-алап турарындан алырга, республикада эм-таң-биле хандырылгы рыногу турт-такчы чоңунуң-даа, эмнел-гелериниң-даа негелдези-ге ертке-үне болгаш эмнер аймааның талазы-биле дүшпөй турар. Ынчан-гаш акша-төгерик кам-галап алыры-биле болгаш эмнериниң аймаан элбек-шиди алыры-биле эмнер садып алырын төпчүдери чугула деп, олар санал-даш, россияны "Россиб-

фармация" болгаш даш-такты "Эли лили энд ко", "Гласко Сингт Клайн", "Хи-райтред" деп эм-таң саа-рар фирмаларың сүме-лзэн. Ук фирмаларың бед-дик панырлыг, чок ертек-тиг эмнери республикаже кээп эгелей бээр болза, чыгып аарыг, ханының ба-зышкыны улут, астма аарыг кижилерге байдал чүгээртээр. Бодунуң тала-зындан Ч.Ч.Д. Ондар крас-нояржыларын Тывага ха-маарыштыр кылып чору-дар дээр ажалын деткир бооп аазан.

Ол эмчилерниң инди-катказын ТР-ниң 80 чыл ою болуп турда, ат салган Ду-гуржулгага аңгы пункт кылдыр киж бижитинер ужурут дээрзин респу-бликаның эмчилери санал-дап турар.

"СИГЕН" ОПЕРАЦИЯ

ТР-ниң ИХЯ-зы болгаш күрүмнүң ертке удур ал-баны август 15-тен эгелеп республика деңгээлдең мал чөмчк оор-суктан, өрттерден камгалап алыры-биле "Сиген" деп операцияны чорудуп эгелей берген.

Ол үе дүргүзүндө ша-гдаа ажалдакчылары бол-гаш ерт өжүрүчүлери чурттакчы чоңу ерт болу берген таварылгаларда ону канчаар өжүрчүн, са-рааттан сиген электри шугу-мундан кайы хире

ырак туруп болурун, бичик уругларга от тудуспазын дээш, оон-даа еске дүрүм-нерге өөредир. Ол ышкы тургустунуп келген не-гелден күөсетпейн барган хамаатыларга админис-тративтиг хөмчөгелерни онаар.

КУЛЬТУРА ОДАГЛАРЫ — ХЫНАЛДАДА

Август 25-те ТР-ниң Культура болгаш кино амы-гының удуртукчу специалистери республиканың кожуунарында культура одагларының кышка белеткелни хынаары-биле чоруккан.

Олар кожуунарга бар-гаш, тус-тус черлерин культура ажалдакчылары-биле катый библиотека-ларнык, музыка, танцы школаларының болгаш

клубтарының кышка белет-келинден аңгыда, чыгып, чырык хандырылганын, ертке удур камгалаалдар-ны, хөмүр сөөртүгезиниң дугайында хыналданы чо-рудар.

УДАВАС

В.Кок-оол аттаг хөжүм-шиң театры октябрь айдан эгелеп 66 дугаар театр сезонун ажыдарынга белеткенн турар.

Ук театр сезонун Чазак Баштынының оралакчы, драматург Ч.Ч.Д. Ондар-ның бижээни "Төгүтүн дээрбээ" деп шижиз-биле

ажыдар. А күрүнө филар-монияда театр сезонун ноябрь айда ажыдар деп планнап турар.

ОРТА ДЫШТАНМААН

Крыяда "Ак-кок чалгыт" санаторийге Тывадан 22 уруг дыштанып турган. Оларныкы дыштаналганын "Уруглар" деп организация организастаан.

Ынчалза-даа ук санато-рийден дүвүрээзиниң ме-дээ келген. Тус черниң удуртукчузы уругларныкы дыштаналгызы дээш теле-вир албаанындан уруглар-нык документтерин бот-тарынга артырып алгаш, оларны үнүр сыгыртпа-кан. Уруглар конар чери чок боорга, вокзалга, спортзалдарга ховуп чоруп турган. Сөөлү дында-дан алырга, уругларны ка-тап санаторийде тургузуп алган.

Дүвүрээни ада-мелер ха-рыы алыры-биле "Уруг-лар" деп организациянык

Тургустунуп келген ай-тыртыгы бо хүнерде ТР-ниң социал камгалап де-партаментиниң шиттирлеп эгелей берген.

Игорь ДАМДАК.

САДЫГЛАЖЫШКЫН БОЛГАН

Август 29-та Чазак бажынынга республиканың 7 ажалдар, ведомстволары-биле 19 бараан берикчилериниң аразында теңдер (чыгып) садыглажышкын болган.

Чагыкчылар ТР-ниң өөредилге, Кадлык камга-лал амыкалары болгаш еске-даа ведомстволар эн чик ертке-биле боттары-га хөргөк эт-хөргөс-селди,

материалдары садып ап, дугуржулгалары чорудуп-кан. Ук теңдер садыгла-жышкыны ТР-ниң Са-дыг болгаш амыкчал хан-дырылга амызын органи-застан эрттирген.

Чоргаараның-дыр

80-90 чылдарда 741 ду-гаарлыг КМК эргелени ажал-лы эң-не баштай Бай-Тайга кожуунуң төвүнден эгелзэн. Олар туртталга бажынарны, ийи каз школыны, ийи каз эмнелге база-ла ийи каз ко-жуу чагырганың бажы-ны, ажи-сактер дээш ту-паан-на туттулар чок.

1964 чылдан 1993 чылга че-дир хей-хей туртталга бажы-нары үзүктелешкен чок чыл саамында туруп берип чоран-ны турттакчы чоң ам-даа утааннар.

Хоочун туттуктар Мөн-гүн-оол Дилтжек, Самбын-

оол Минчимбаа, Ким-оол Дол-гай-оол, Владимир Минеев, Михаил Соин, Борис Чүдүм-оол болгаш оон-даа ескелер ай, квартал планнарын күөс-сөй, шаңнал-макталга төлө-тиг чорудулар. Амгы үеде аныктар оларга чоргаарла-ныр ужурут. Ынчангы дөрт алышкыларны маңаа адап мактаар болза, черле артык эвес боор. Олар — Яков, Алек-сандр, Алдын-оол, Михаил Са-рыг-оолдар-дыр.

Кызымактың ажалдап чо-раан не-хөргөс-селерни ада-вай барып болбас. Ынды-ларның бирээзинге хей чыл-

дарда тутуд чериниң кадрлар кижизикте доктаамал ажал-дап чоран, биче сепкилди, оожум, томааныг, хүндүлээ-чел ие, күш-ажылдың хоочуну Зоя Комбуу хамаарыштырып болур. Шөөрлекчилерден Тамара Донугар, Клара Вайды, Екатерина Михаил, Зинаида Кызыл-оол, Полина Менге олар эн ажалы-биле коллек-тивинге болгаш эш-өөрүңге мактадып чораннар.

Каң-оол ИРИТ, хоочун туттукчу. Бай-Тайга кожуу.

РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга Тываның чагыс мандаттыг № 27 сонгулда округунда кандидаттарын, бүртүктөк кандидаттарын сонгулда фондларынга кирген хөргөңгелериниң, оларны чарыгданының дугайында

МЕДЭЭ

(РФ-тиң Ажалга банкызының медээзинге үндээлзэн)

№№	Кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Кирген хөргөң-ниң түнү (рубль)	Оон чарыгданы	Артканы
1.	Кашин Александр Юрьевич	24010	24000	10
2.	Тавберидзе Владимир Дидимович	10010	7000	3010
3.	Ховалыг Артык Хем-Оттуконна	10	—	10
4.	Күжүгет Калин-оол Сереевич	10010	7000	3010
5.	Норбу Виктор Яковлевич	100010	100000	10
6.	Монгуш Сергей Сак-Белекович	100100	100000	100
	ШУГУТУ	244150	238000	6150

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының даргазы Н.А. ОНДАР.

ТАЙЫЛЫП: Тываның Төп сонгулда комиссиязының бо медээзинге коопкан № 13 капсырылганда айтканын өзүгээр алырга, фондларда кирген бо хөргөң болза кандидаттарын боттарының акшазы бооп турар. Чүгө Монгуш Сергей Сак-Белековични деткип, "Чагыс эш-сөтүк" каттыжышкыны

Тывада девсөөр организас-циязындан 70.000 рубль кирген. Депутатка кандидаттар-нын баштайгы сак-хөө отчет-тарындан ал көөрге, Кашин А.Ю. сонгучуларың ат са-лышкынарың чыгырынга хаара туткан кижилерни күш-ажылың төлээрине 22820 рубльди, Күжүгет К.С.

— 1000, Тавберидзе В.Д. — 6800 рубльди чарыгдан бооп турар. Ол ышкыш депутатка кандидат Ондар Чыгыш Чы-м-Доржуевичини сонгулда фондунуңа чүгө 50 рубль хөргөңгиз кирген. Канди-даттың чарыгдар хөргөңгиз 60 рубль бооп арткан.

Сөөлгү шакта

«Эрткен суббота хүнүнде Сахалинге чер шимчээшкын болган. Оон күжү 8 балл ажыл турган. Мурнуу-Сахалин хоорайның чоңу чер шимчээш-кын эгелей берген, бажына-рындан үе халышкан, даш-тыга ховуп, оон соксарын маңаар ужурга таарышкан.

«Японияның Токио хоорайга хей чоң чыгыр сел-гүтээшкын черинге частышкын болганының түн-нелинде, 44 киж өлгөн. Баш-тай газ чазылган деп билип турган, ыңчалза-даа ол база эки бадтыкатын аман.

«Россияны Билиптер хүнү демдегелзэн. Президент В.Путин Москвада педагогика университетинде баргаш, оон коллектив-биле ужурашкан. Президент университеттин библиотекказына баргаш, оон ажалы-биле тодаргай таныш-кан, студенттериниң, баш-кыларның айттырылганын харымны берген. Ол ышкыш РФ-тиң Чазак Даргазы М.Ка-сынов Билиптер хүнүнде Са-ранскиде № 12 гимназияга баргаш, коллективниң ажалы-биле тодаргай танышкан. Че-чен Республикада кызыгаар-жылар школаларга келгеш, өөредилге номнарын, кыды-рааштарны өөреникчилерге белекке бергеш, оларга че-динишкерлиг болурун кү-зээ. Ол республикага "Тай-бының кичээлери" чаңгыл өзүгээр эрткен. Аргунь кы-зазында үш чаа школа ажал-тыган.

«Япониядан Владивостокке элпелге турган эрги машина-ларны сөөртүп калбарган. Чаңгыс темхоод-биле буру-гу хүн 1800 чыл машинаны экигелген. Оларны садып алыр

кижолериниң саны көвүдзэн. Кайгыт чери үзүктөл чок ажалдап, машиналардан чыгыда алырныкы хөмчө-лин естүрүп турар.

«Варенцево далайда дүш-көн сүт алааның "Куроск" хо-мезин уштур ажалдар түн-нел кезээчче кирген. Хөме-нин үсүкүлешкөш үрелген мурнуу кеззэн одура көзөр ажал эгелзэн. Тодаратка-ны өзүгээр сентябрь 18-те ол кезекти уштур. РФ-тин Президентин В. Путин маңа холбаштыр финн журналис-териниң айттырылганын тодаргай харымны берген.

«Эң-не кол негелде болза хөмөңгү адролуп айылы чок болурун хандыра-ры, а хөмөңгү уштур болурун специалистер магадлаан — деп, В.Путин чугаалаан.

«Мурнуу Африка Респу-бликада делегейге турбаан эң улут букет чөтөкчи кылган. Оң бедни 6,8 метр, деңгиз 4 тонна болгаш нийтиз-биле 36 муң ажал чөтөкчи ында мөөңгөзөн.

«Москвачылар хоорай Хү-нү, Билиптер хүнү демдег-елзэн. Найыскалыда бо чылын 2 ыла дөрбөлчүн метр турт-талга шөлүн, 12 чаа школыны ажалгалда кирген. Байыр-лалга Президент В. Путин, Москваның болгаш Бүгү-россиянык патриархы Алексий II, хоорайны мэри Ю. Лужков киришкен. 2 хүн үргүчүлзөн байырлалдарга спортчу маршалдар, кон-цертер, оюннар, селгүс-тээшкыннер чер болганга эрткен.

(АГЕНТИЛЕРДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕ).

“Шынык” бөгүтү аалчызы — Россиянын улустар Ассамблеясынын Чөвүленин күүсөкчи комитетинин даргазы Чимит-Доржу Байырович Ондар. Он моон мурнууда чалдарда “Тыва даг-дүгү” комбинаттың директоруна, “Тыва тулгу” трезиниң удуртукчузунга, Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүленин Даргазына ажалдап чораша. Аныг уеде Москвада турттан, ажалдап чоруур. Бистид корреспондентивистид айттырылганы аалчы улуг күзеп болгаш сонуграл-биле харылаан.

— Чимит-Доржу Байырович, Тывага келгеш, бир дугаарында чүгү эскерик, хөрөк-чүрөөкери оожур-гаттаар?

— Чуртуму, ооң арым агаарым, аржаан сутларым, бедик дагларым, а эң-не кол чүгү — күш-ажалга ынак ки-жолерим үргүлү сакты бээр мен. Үргүлү дүжээр-дир мен. Чаныксааш, шыдапшай-на баар мен. Чалдар эршип тур-да, амдырал эскерлип турар болтай. Республикамың чо-нуку амдыралында бурун-гаар базым бар-дыр. ТАР-ның тургустууларың 80 чыл ою-нуң база малчынар Наады-мының үезинде чоңуң че-диншиктерин канчап эскер-бес мен. Оң дээш өөрүс аргам чок.

Ажалдап чорашым Ак-Довуракта даг-дүгү бүтүрер комбинат хире-чөгүзү-биле ажалдап тур. Хову-Аксыйн кобальт комбинат “дирги-зи” эгелзеп, Улут-Хемни кел-жир элге көвүртүгү чаарты-рын доозарының кырында калган, хевис бүтүрер, дүк чүгү, аргылар бүтүрүгү ажал-дап турар, ооң продукциялар содгаар девискээрлерде көргөш, чоргаарының чор-дун. “Революцияны чалбы-жы”, “Кызыл тараачы” со-хозтар үениң базымы-биле девгө чаржып орап... Чүгө өөрүсө мен, четтирдим, чоңум!

Ооң-биле кады бүгү Рос-сияда ышпаш буураашыкка таарышкан чөлөр бар-дыр. Хай-хей сүт-бараан ферма-лары, автосептеге заводу, “Ту-дуг кезектери” комбинат, Элгес-Аксыйда туубу заво-ду ажалдаастаан. Кызыл хоо-райың алды талымында ту-дуг эгелзеп туубу заводу эн-зирзеп. Ону тудары-биле со-гаарган келген тудугчуларга 18 млрд. хире рубльди “ча-жыпканымыс” ол-дур ийин.

Мерседес азы Запорожеж машиналар кижилер биле ач-муган араатар илгалдыг болбай аа, а байларың болгаш ядарааннарын ара-зында илгал улуг-дур. Мээң-биле ужуражым, чугалашкан чоң ону чугалаар боор-дур.

Бир чикетки чугалааин. 1984 чылда партия ТК-ның тус-кай доктаалың өзүгара Тывага дуза кадары-биле Москвадан, Ленинградтан, Кемероводан, Иркутскиден, биргээр чугала-лаарга, экилелдешкен 18 рес-публикадан кижилер келгеш, ылаңгы Кызыл хоорайга че-же тудугтарыны кылып берген ийик. Улустарың найыралы деп чүгө ол болтай. Улуг дуза-ан ач тургаш, чедип алган чүдүлгери уттуң, хары-даа бектаар аларга уе-дир ийик, ыңдыг байдал чүгле Тывада өвөс, ийик Россияның девис-

цепиязын депутат Рамазан Абдулатипов баштаан бөлүк ажалдап кылган. Бо айтыры-ны херек кырынга боттанды-рар төлөдө ийик Россияның “Россиянын улустар Ассам-блеясы” тургузары эргежок чугула апарган. Ону тургуза-рынга дорт киришкен-даа мен. 1998 чылдың октябрь ай-дан ында ажалдап эгеледим. Бистид ажылымыста эртем-нерин 68 доктору, 180 канди-

гаарлаңыр ужуруттук бис. — 1999 чылдың түнели-биле “Улустарың найыра-лы” — Россияның чаңгыс-эви” Алдын медальдыг лауреаттары кылнар болган ирги? — Олар болза РФ-тиң Президентизи В. В. Путин, Саратов областың губерна-тору Д. Ф. Ашкоч, “Газулет-пур” ААН-ниң баштаар чер-ниң даргазы Р. И. Вахирев, “Лезинка” (Дагестан Респу-блика) ансамблдиң уран чүүл удуртукчузу И. С. Матаев, Башкортостан Респу-бликаның Конституция суду-нун даргазы, Россиянын улустар Ассамблеясының Чөвүлө кижигү, профессор И.Ш. Мухомов олар.

— Буураашкының 10 чымы эркен болгай, ам чүгү, канчаар кыла эки ир-ги деп айтырыг кижилерин ам-даа дүзүрүшкөөн. Ма-наа хамаарыштыр бо-дальдар кандыгыл, Чимит-Доржу Байырович?

— Бүгү-ле ажалды кал-баа-биле албайн, кезектеп эгелезе частырыг чок. Чык-са, буураан бир сүт-бараан фер-мазың баазыңга чаа фер-маны чүгө тургузуң болбазың? Чүгү-дү да мурнууда ханы ана-литы кылыр ужуруттук, ферма тургузар чөрдө саанчылар, ка-дарчылар, олар-белчир, ка-жаа-хораа, өскө-даа чүдүл-гөр бар бе? Кандыг мал тударың? Аналитке негелделерин кил-рер. Оон түнелинде үлгөр-лөг ферма тургузуңуң кээп болур. Шаандагы өзүда дег ону-мону кылчар деп кулап турган херээ чок.

Кандыг-даа чөргө эконо-миканы сайзырадырыңа эң чугула негелде — тудуг а-жылы болтай. Кызылда “Тудуг кезектери” комбинатты кө-рөзү. Ооң турар ийик шөлү 135 муң дербелчин метр шөлү. А күчүзү алыр болза чылда 2300 хире хай кыт-бачкынарын тудар кезекте-рин бээр! Буураан ол комби-натты ам долу күчүзүгө чедир чаартыры дика берге. Моон ужурунда база-ла кезектеп тургузуң эгелезе эки. Чык-са, баштай бызаң-чылар, ооң соонда бетончулар дээш оон улаштыр ажалда-дып эгелез. Оон түнелинде Саян артында туубу, дем-бетон сөөртүрү соксаар.

— Түнелинде Силер-ниң күзөлөрү?

— Хүндүтү чоңум! Берге-лерге туролбаар, холды-рар берзеникеш, бичим-ле ажалдан эгеледер. Суларал, ачы-буян дилээр, азыралчык хөөнердер чайлаары эң чугула. Силер бүгүдөгү чүгө экини күзедим!

— Биске аалдап кээп, сагым-сеткичтерин иле-роткениң дээш бис база Си-лерниң харысагалыг, берге ажалдаарга доктаа-ылар улам шулуун ажалда-арыңары күзедим, Чимит-Доржу Байырович.

— Четтирдим.

Интервьюну Алексей Лип белекээ.

Интервью

УЛУСТАРНЫҢ НАЙЫРАЛЫ — РОССИЯНЫҢ ЧАҢГЫС ЭВИ

— Ассамблеяның кол сорулганы чүгү ирги?

— Күрүне эрге-чагырга органның болгаш нацио-нал нигитилежилгелерин аразында ажалды тарышты-рары, хоойлу тоадыр ажал-га база тайбың херээни быжы-лаарыңа киржир.

Оон аңгыда Ассамблеяның ажал-чорудулазының кол у-ламышкынарын талазы-биле хей чүдүлгери боттанды-рар ужуруттук бис. Ооң чык-саан алыр болза мындыг:

1. Национал политикаң хоойлукчулуга үндешинерин сайзырадырар болгаш хөгжүдери, ону Күрүне Дума-зың, Федерация Чөвүлени-ниң комитеттери, Федерация субъектилериниң язы-бүр деңгелдериниң эрге-чагырга органны-биле бир демниг чорудар.

2. Национал аайы-биле сөөк-азы ылгаар чоруктардан хамаатылары камгалаары.

3. Этностик озагай бай-далдар-биле холбашкан Рос-сиянын улустарының социал-экономиктиг айтырылганы шийирлээрине дузалаары. Улустарың культуларын,

дылдарын хөгжүдериңе ду-залдыр, РФ-тиң Национал болгаш девискээр политика-жамызы-биле кады ажалда-жылганы калбаргыры болгаш өскө-даа.

— Чимит-Доржу Байы-рович, Силерниң ажалдаарга чөрдүңдүз айтырылгар тургустуулар турар ирги бе?

— Ыңдыг чидиг айтырыг тургустуулар турар. Бистид экономикамыска кандай-даа политика чок, кымың-биле-ден кады ажалдаарыңа бе-лен бис. Устав, программа-мыста ону айткан. Национал айттыры — бистид энергия-ыс, экилелчиз. Тыва Рес-публиканың бүгү чоңу бисти дөтөш, ажалдыкка ийкей-лөг кыжың күзеп ол мен. ТАР азы Тыва Республика хей националдыг күрүне, 100 чы-гымы национал чоң бисте чурттап чорууруңа чор-

— Чимит-Доржу Байы-рович, Силерниң ажалдаарга чөрдүңдүз айтырылгар тургустуулар турар ирги бе?

— Ыңдыг чидиг айтырыг тургустуулар турар. Бистид экономикамыска кандай-даа политика чок, кымың-биле-ден кады ажалдаарыңа бе-лен бис. Устав, программа-мыста ону айткан. Национал айттыры — бистид энергия-ыс, экилелчиз. Тыва Рес-публиканың бүгү чоңу бисти дөтөш, ажалдыкка ийкей-лөг кыжың күзеп ол мен. ТАР азы Тыва Республика хей националдыг күрүне, 100 чы-гымы национал чоң бисте чурттап чорууруңа чор-

— Чимит-Доржу Байы-рович, Силерниң ажалдаарга чөрдүңдүз айтырылгар тургустуулар турар ирги бе?

— Ыңдыг чидиг айтырыг тургустуулар турар. Бистид экономикамыска кандай-даа политика чок, кымың-биле-ден кады ажалдаарыңа бе-лен бис. Устав, программа-мыста ону айткан. Национал айттыры — бистид энергия-ыс, экилелчиз. Тыва Рес-публиканың бүгү чоңу бисти дөтөш, ажалдыкка ийкей-лөг кыжың күзеп ол мен. ТАР азы Тыва Республика хей националдыг күрүне, 100 чы-гымы национал чоң бисте чурттап чорууруңа чор-

— Чимит-Доржу Байы-рович, Силерниң ажалдаарга чөрдүңдүз айтырылгар тургустуулар турар ирги бе?

— Ыңдыг чидиг айтырыг тургустуулар турар. Бистид экономикамыска кандай-даа политика чок, кымың-биле-ден кады ажалдаарыңа бе-лен бис. Устав, программа-мыста ону айткан. Национал айттыры — бистид энергия-ыс, экилелчиз. Тыва Рес-публиканың бүгү чоңу бисти дөтөш, ажалдыкка ийкей-лөг кыжың күзеп ол мен. ТАР азы Тыва Республика хей националдыг күрүне, 100 чы-гымы национал чоң бисте чурттап чорууруңа чор-

— Чимит-Доржу Байы-рович, Силерниң ажалдаарга чөрдүңдүз айтырылгар тургустуулар турар ирги бе?

— Ыңдыг чидиг айтырыг тургустуулар турар. Бистид экономикамыска кандай-даа политика чок, кымың-биле-ден кады ажалдаарыңа бе-лен бис. Устав, программа-мыста ону айткан. Национал айттыры — бистид энергия-ыс, экилелчиз. Тыва Рес-публиканың бүгү чоңу бисти дөтөш, ажалдыкка ийкей-лөг кыжың күзеп ол мен. ТАР азы Тыва Республика хей националдыг күрүне, 100 чы-гымы национал чоң бисте чурттап чорууруңа чор-

— Чимит-Доржу Байы-рович, Силерниң ажалдаарга чөрдүңдүз айтырылгар тургустуулар турар ирги бе?

— Ыңдыг чидиг айтырыг тургустуулар турар. Бистид экономикамыска кандай-даа политика чок, кымың-биле-ден кады ажалдаарыңа бе-лен бис. Устав, программа-мыста ону айткан. Национал айттыры — бистид энергия-ыс, экилелчиз. Тыва Рес-публиканың бүгү чоңу бисти дөтөш, ажалдыкка ийкей-лөг кыжың күзеп ол мен. ТАР азы Тыва Республика хей националдыг күрүне, 100 чы-гымы национал чоң бисте чурттап чорууруңа чор-

— Чимит-Доржу Байы-рович, Силерниң ажалдаарга чөрдүңдүз айтырылгар тургустуулар турар ирги бе?

— Ыңдыг чидиг айтырыг тургустуулар турар. Бистид экономикамыска кандай-даа политика чок, кымың-биле-ден кады ажалдаарыңа бе-лен бис. Устав, программа-мыста ону айткан. Национал айттыры — бистид энергия-ыс, экилелчиз. Тыва Рес-публиканың бүгү чоңу бисти дөтөш, ажалдыкка ийкей-лөг кыжың күзеп ол мен. ТАР азы Тыва Республика хей националдыг күрүне, 100 чы-гымы национал чоң бисте чурттап чорууруңа чор-

— Чимит-Доржу Байы-рович, Силерниң ажалдаарга чөрдүңдүз айтырылгар тургустуулар турар ирги бе?

— Ыңдыг чидиг айтырыг тургустуулар турар. Бистид экономикамыска кандай-даа политика чок, кымың-биле-ден кады ажалдаарыңа бе-лен бис. Устав, программа-мыста ону айткан. Национал айттыры — бистид энергия-ыс, экилелчиз. Тыва Рес-публиканың бүгү чоңу бисти дөтөш, ажалдыкка ийкей-лөг кыжың күзеп ол мен. ТАР азы Тыва Республика хей националдыг күрүне, 100 чы-гымы национал чоң бисте чурттап чорууруңа чор-

— Чимит-Доржу Байы-рович, Силерниң ажалдаарга чөрдүңдүз айтырылгар тургустуулар турар ирги бе?

— Ыңдыг чидиг айтырыг тургустуулар турар. Бистид экономикамыска кандай-даа политика чок, кымың-биле-ден кады ажалдаарыңа бе-лен бис. Устав, программа-мыста ону айткан. Национал айттыры — бистид энергия-ыс, экилелчиз. Тыва Рес-публиканың бүгү чоңу бисти дөтөш, ажалдыкка ийкей-лөг кыжың күзеп ол мен. ТАР азы Тыва Республика хей националдыг күрүне, 100 чы-гымы национал чоң бисте чурттап чорууруңа чор-

— Чимит-Доржу Байы-рович, Силерниң ажалдаарга чөрдүңдүз айтырылгар тургустуулар турар ирги бе?

— Ыңдыг чидиг айтырыг тургустуулар турар. Бистид экономикамыска кандай-даа политика чок, кымың-биле-ден кады ажалдаарыңа бе-лен бис. Устав, программа-мыста ону айткан. Национал айттыры — бистид энергия-ыс, экилелчиз. Тыва Рес-публиканың бүгү чоңу бисти дөтөш, ажалдыкка ийкей-лөг кыжың күзеп ол мен. ТАР азы Тыва Республика хей националдыг күрүне, 100 чы-гымы национал чоң бисте чурттап чорууруңа чор-

— Чимит-Доржу Байы-рович, Силерниң ажалдаарга чөрдүңдүз айтырылгар тургустуулар турар ирги бе?

— Ыңдыг чидиг айтырыг тургустуулар турар. Бистид экономикамыска кандай-даа политика чок, кымың-биле-ден кады ажалдаарыңа бе-лен бис. Устав, программа-мыста ону айткан. Национал айттыры — бистид энергия-ыс, экилелчиз. Тыва Рес-публиканың бүгү чоңу бисти дөтөш, ажалдыкка ийкей-лөг кыжың күзеп ол мен. ТАР азы Тыва Республика хей националдыг күрүне, 100 чы-гымы национал чоң бисте чурттап чорууруңа чор-

С. К. Токаның 100 харлаарыңа уткуштур

УТУНДУРБАС ЖУРАЖЫШКЫННАР

(Төгүтү. Эгеиз № 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 100 “Шыңда”).

1971 чылдан эгелеп, мен Улут-Хем район советиниң күтүскү комитетиниң дарга-зына ажалдай берген мен. 1973 чылдың май 8-те Хендер-геге сургакчылар чөдө берген мен. Хелчүк суур четкеш, де-дир Ак-Талга кээрмөгө, “рай-комче дүргөн долганы” дээр ме-дээ меңээ дамчыттылар. Райкомун бигри секретары С. К. Буяндагы телефоннап дүжүлдүм.

— Багай чүгө болган — С.К.Тока чок аларган-дыр. Бе-гү бээр, Шааан-Арыкче, де-дир ажал кел, сүмележир айтырылгар бар — диди.

Мен көжөзлөңиң калган мен. Орачок үр олурган, оң сууруң активы чыгаш, рай-комдан келген медреси улус-ка дамчытка, Шааан-Арык-че хал ашкан мен.

С. К. Токаны орункуда талазы-биле белеткел ажал-лыга чүгө райком, райкүс-ком эвес, а районун кол-кол организацыйлары, бүдүрүл-гөрлөрү база киришкен чүгө. Арга-мыл ажал-агыл чөри — тайгандан чойган бууру эскер, амдырал-хандырылга ком-бинаты — кара, кызыл улуг, биче хемчээлдег ленталар бичим, даараар, улуттук ком-бинаты — ышпаш шеверги чөлөңгилер, кезенектер чазаар — суг-суг дээш бар-ган. Даалгалары тус кижилер-даа, организацыйлар-даа улуг күзөлүгү-биле күзөдөш турганын сактыр-дыр мен.

Чойган булуктарында оранчок улуг хемчээлдег, шал шейбексимээр дээрбек өрөш, ону яны-бүрү шиймел-делер-биле каастап дөтөш, “Салчак Калбак-эрекович Токага” — Улут-Хем районунун партия организацыйында деп орус, тыва дил кырында бижиктиг ууң, калбак, кара лентаны ук дээрбекке били-лди бижылган каан бис. Ол албан-өзүлүг делегациязының меңзени кижиге апарып са-лыр кол веноту-дур. Оон аң-гыда организацыйалар салыр, чарашыр каастап шиймел каан бичим веноток база эмежок.

Бир чугула айтырыг тур-густууң келгенин, ону кан-чаар шийгирлээниң тода сактыр-дыр мен. Чүп дээрге С. К. Тока-биле байырлажы-рың, ону сөөлүгү орукче үл-гөжир күзөш кижилер район-нун суурларында, сохозта-рында, район төвүнүң органи-зацыйларында мырыңга эм-жок. Меңзени кижиге-биле ба-йырлажыр өзүлүгү май 10-да дүш соонда, май 11-де дүшкө чедир эрттирерин чарлаан. Ону барымдаалал шупту организацыйаларың бүдүрүлгелерин удуртукчу-лары-биле мыңчаар дүжүл-гөр алган бис: С. К. Тока-биле байырлажырың күзөш хамаа-тылары май 10-да автобус-тарга, дөргөлүгү машиналарга организацыйың Кызылга че-диргеш, өзүлүгү киришкен со-ода, ол-ла машиналарыңа оларын райоңга дөдөр экел, алдарыңа чедирер. С. К. То-каны сөөлүгү орукче үлгөжир күзөшкөн база ол-ла чу-рум-биле сөөртүп чедирер, де-дир эскер. Ол шапкыңаар болуңган-даа чүгө. Шагдаа ажалдакчылар, чер-чөрдө улусчу дружиналар келжигү-нерин, бүдүрүлгелерин ил-женер-техниктиг ажалдакчы-ларын — шуптузун бут кыры-га көдүргөн турган. Түнелин-де районун оруктарыңа чаң-гыс-даа озал-ондактыг тава-рылга болбаан чүгө.

Районун албан-өзүлүгү тал-элери Кызылга май 11-де эртеги уеде келген бис. Бог-да бурган, оочур дээрге оочур — политиктиг чырыдышкын бажыңдан (меңзени кижиге маана ийги калкы чыткан) Ленин кудумчузунга чедир шийгир берген болду. Веноток-тукан төлөөлөрү оочур чоңа кирип турган. Бис улуг, чараш веноток бигри калк-та хостуг чөргө апарып салган, хуңдугу карулга (таңымла-га) киришкен, политиктиг

чырыдышкын бажыңдан үнүшкен бис. Оочур бичим-даа чавырылбаан, кижилер, та ка-йын кээп турар чүгө, сөктү-лө, сөктү-лө турар чораш.

“Сөөлүгү орукче үлгөжир” деп кино-чүрүк бар чөргөж. Оку мен ийи катта көргөн мен. Ында, ол кино-чүрүк, Улут-Хемниң төлөөлөрү аажок тода көстүп турар чүгө ийин.

1973 чылдың май 11 аажок соок, хаттыг хуң болган. Ын-чалза-даа Токаны сөөлүгү орукче үдзөн чоң, тоол дыл-ы-биле чугалаарга, түмөн-саа. Меңзени кижиге мага-бодун лафет кырынга салышкан. Ону сөөрткен машина оожум шиймел чоруттар, оон соо-биле та чеже кижиге, та чеже машина шиймел чөрдө. Оң калкыда сагып-сеткилдиг ала-чайтар кудалары келер ка-чыгдалың хөгжүм-марыжы үзүткөл чок дилалың кээп чор. Амгы Тока кудумчузу (мыңа тодаргай ады чок, ар-манын кудумчузу дээр чүгө) бажыңдан төвүзүңгө чедир кижилер, машиналар-биле чык догана, аны кудумчу бо-дун шиймел бадпш орган ышпаш сагылдар.

Хөггө тап-бизээ кылаш-биле чедип, аны кагылгалыг митингизин эрттирер, меңзени кижиге мага-бодун орун-шупуң турла, эгелзеп эвес бе-шак эркен. Ынчалза-даа С. К. Токаны сөөлүгү орукче үдзөн улус чоңуң санын эгележ чавырылбаанын эскерген мен. Бо дээрге С. К. Тока чо-нуң хуңдугу улуг турган дээрзин хөрөчлөп турар чорук-тур деп, ыңчан-даа, ам-даа мыңчаар билип, бодап чоруур мен.

Сөөлүгү он чылдары С. К. Токаны бодун-даа, оон ажал-чорудулазының даа дугайында чаңгыс аай бол-дар, саван-ондалар чок бооп турар. Ол бичигиң. Демо-краттыг, ажал-чарыг бо үеде кижиге бүрүзү бодунуң болалың, чүвени канчаар билип турар болду, ажалы-биле мыңчаар илердир аларган. Бир кижиге бодалы эске кижиде бир-ле чүгө-биле ылгалган турар. Он кижиге бодалы он аңгы дөдөр. Ол шын.

С. К. Тока Тывага болуп эр-тип тургулаан политиктиг шаажылаалдар (репрессия-лар) дээр деп буруудаттыр-дыр. Ханыг репрессиялар дээрге бүтү Совет Эмиле-линиң, Россиянын, Тываның тө-гүзүңг эң-не кара арынар, эң-не кара дилдик болур. Бо талазы-биле чыгың кылда-даа чок. Кандыг-даа үзэлдиг кижилерин, мен бодап кө-рүмгө, кара арынар, кара дилдик дугайында бодал-дыр чаңгыс аай болур боор.

Ынчалза-даа төвүңүң бо кара дилдик экинчиге чедир шийчилеттенин кур чер бооп артышкан. Россияда — Сталин буруулуг, Тывада — Тока буруулуг деп шууган, бижип турар дээрден башка, политиктиг шаажылаалдарың иштинге ханылал, үндешин-ге чедип, оларын чүгө тур-густууң келгенин, чүгө улам-чыл турганын тап-билээ, өш-өксөз хөөү чоңа тайыл-бырлап бижзеп чаңгыс-даа чүтү номчуң көрбөз мен. Биргөдө ол.

Ийде, төвүгө, нигитил-ге болуп эрткен кандыг-даа болушкунга үе бээрде, мен бодап көрүмгө, чүгүң-даа мурнуңа ол уени ылап ана-литеп өөренир болза эки. Кандыг-даа кижиге — улуг ажалдакчы-даа, бедүң-даа — бир-ле дугарында, бодуң чурттап чораш үезиңиң тө-лөзүң (оглу, кыз) болур. Ос-ке шапкың кижиге оон үези-ден “хоора тыгып, агылап алган”, бодуңуң үе-шаа-выска дүжүртүр көөр, хем-чээр болушкунга, оон огулуг чүгө үнемс дээрзиге бүзү-рээр мен. Улут франгуз чо-галык, философ Дидро мын-ча деп бижзеп:

“Чаңгыс уеде турттап чо-баан кижиге амдырал, ажал-херези ылап чөтүтүп сай-гарып бижзедим дээр болзу-раа, ол чүгө дора хуурмак чорук болур”. Маана кандыг тайылбыр херек боор.

“Шаг-шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле турбас” деп тыва чоңуң мерген үл-гөр домбаа база-ла бо дугайы бадптал турар дээр, мында чаңгыс калып турар.

Ушгө, эң-не чаржың чорук — “өлүгү стезинер”-биле демисежир бооп турар. Өлгөн кижиге дугайында чүгү-даа бижип, чүгү-даа чугалап болтай-ла, хөөкүлүң хары-лаштар харык-ишзеп бар эвес. Бо чорук бистид улуг Россия-выста шуут чаңгыт аларган. Ленин, Сталин, Брежнев, Ан-дропов... дээр, кандыг “өлүгү стезинер”-биле демисеп-пес дээр. “Улуг ажалың” ол эки эвес үлгөр-чөксөн хоол-галал, өтүтүп пат-ла болдууш.

Тыва чоңуң чаңгыс калып бар: өлгөн кижиге бажың коваңың дээр. Аны эскер-гө, оон каратыр хамаанчок, оон ады алаас — хоржок, бажы коваңың бээр. Мону сактып чоруудуңар!

Токаны тураскаалың дугайында ийи сөс. Мен оон төгүзүң эки билр мен. Ону төлөвизин кижиге, оон атуру Ондар Товаришай чүгө — тыва улуг скульпторларын баштайгызы. Оң төлөвизин Ленин Москвага чөстүлүп бад-лаарга, ол төлөвизин Мос-кка чоңуңда — Мышши хоо-райың шуптулга заводунга апарып дугалаган. Каян белең аларга, Ондар То-варишай хөөкү ГАЗ-83 деп чүк машиназыңа олуруп алган, ол ордан “Хүлөр То-каны” Кызылга сөөртүп эк-келген чүгө. Мынчал кээрде, ук тураскаал тыва кижиге тыва кижиге тураскааткан, тыва улуг скульпторларын баштайгы тураскаалы болур. Эскер чугалаарга, тыва уран чүдүлүгү база бир улуг, чайынаңачк чедимшики-дир. Ол чигине тыва турас-каалымыс чүгө

АЧАВЫСКА ӨРШЭЭЛ ТУРБАС

1997 чылдың тайынында ачавыс Тимур Анчымаа Барыш-Хемчик кооперативти тараа-дугуу (комбинаттың башкарыкчылар (управляющих)) ажалдай берген, ол-ла чалыш бисти Шагаан-Арыг хоорай-дан Ак-Довуракче көжүрүп алган.

Мен ишти бөлүктү инваллиди асылып, тос карлыг кыс дунмалыг кыжы мен. Бодум 14 харып, бо чылым тос класска өөрөнүп мен. Мээм авам ачавыстың та дегт, та беш дугаар өөнүн ишти чораян кыжы, еске кожоюулардан "ачавыс" деп көзү турар ажи-тогу-ле хей болган. Ынчангаан ол дугайыш эки бөлүк мен. Көзү чорууру ажи-тогу-ле хей болдоарга, ачам арагалал-ла, кадаларыңдан чарлып-ла, орта чурттавай чораян кыжы хейрилг. Мен миянып кели-римге-ле, ачам арагалалар, авамны этээр, ачавыс бол-чурууска, бисти база этээр турган. Ажылыңга база орта ажалдаас, дораян-ла үндүртүп аар, орта турму ажалыңа ызырымас кыжы чораян. Авам ачавыс ажалдаан, бисти азырал, ашкарып-чөмгөрүп, чөргө ажи-тогу-ле хей болдо. Ачавыс бистиң ачавысты алы-рыңың мурунда, хулига-нааш, кеземче херээ база

эрттирип чораян болган. Ону сөөлүдө биген бис. Ажылыңдан үндүрткен, арагалал, тоаал чоруу турган ачавыс 2001 чылдың март 6-да Кызылдан ээрип келген, ачавысты этээр эгелзэн. Ол каш хүнерде ачавыс үргүчү арагалал, ачавысты этээр-ле турган. Март чедип дүне-зинден эгелзеп, авам орундан турбастан. Ынчап барган чыдырда-ла база шашкылап этээр турган. Март 11-ниң хүнүндө Кызылда чурттап турар кырган-авам Бичеймаа Монгушова бажынысче кел чыдырда, ачам ачавыс сөөртүп алган, баян аргына апарып, чачырып алган. "Кырган-авараңга" ачавыс хоорай барды, ээрип" деп меге-лээр силер" — деп, ачавыс бисти коруткан. Бис, шынал-ла, корткан, кырган-авамыска мича дээрлик, ол чоруй барган. Ол үдө ачавыс болу-нуң улут олгу Чынгис бистиң бажыныска оон-биле калы арагалал чоруп турган. Ачавыс ол улут олгуна бисти кырган-авамга ачавыс дугайың чугалаазын дээш кадарып каан. Ол бисти кырган-авамыс чорукче чедир кадарган, ача бисти ужураш-тырбаан. Оон ачам ачавыс дедир бажыңа сөөртүп жи-

рип келген: "Угбаң көргөн болза, мени милицияга сукуруп каар турду" — дээш, оон иштинче төвөгө, аксын-дан хан тектү берген. Март 9-тун хүнүндө мындыг тава-рыңа база болган. Ачавыс чандыс чер-чуртуу Чодураа Шагжыева Саая кирип кээрге, ачам багай чыткан ачавыс чаныңа чыдып алган. Ол болза авам Чодураа-га ону этээриниң дугайың чугалаазын дээш кадарып чытканы ол. Ынчангаан авам хөөкү чүгү-даа чугалап чет-тиззэн. Чүтте телефон до-гаар кылдыр илзез. Чодураа үнүп бар чыда, шала кырыңа дестиг хан басыпкан, корткан дыка дүргөн чоруккан. Оон Шагаан-Арыгта утбаларыңче телефоннапкан болган. Оон март 12-ниң хүнүндө кожа-мыс Вера утбай далган дилеп кел-лере, авам (ынчан ачам оон чаныңа чок турган): "Мени Тимур байдалым эми эрттир багай кылдыр соп калды. Ат болдум, дүргөн" "Дүргөн дуза-же" долган көр" — деп диледи. Оон Вера утбай кожа бажы-дан (бистиң телефонуву атам үзө көзүп каан болган) "Дүргөн дуза" чалалкан. Эмчилер чедип келгенде, авам мени бажымдан чыт-кан: "Аргалың болза, маара

турбай, кызып акшадан таш алган, акың, дунмаң эдиртип алган, чаштың чораша Шагаан-Арыгта утбаларыңче бады бар, ог-лум. Ачавыс корутуу кер-ем. Силерин соп каапса, канчаар силер. Дүргөн десе беринер. Бир эвес мен эм-чиден шуут келбейм барым-за, ачаңар-биле чурттаас силер. Утбаларыңга база шагдааларга ачавыс мени соп каапсаңар шыны-биле чугалап бээр силер" — дээш, караан шийипкеш, олчаң көрбөй.

Ачавыс эмчилер алган чо-руп турда, ачам маңап кел-ген: "Эмчилерин кым экел-ди?" — деп айттырар, бисти кончуп, бажыңа кирип кел-ген: "Ам сени согар мен" — дээш, инвалли акымын база эттеп, балды тулуп алган сымартан турган.

Оон ачавыс эмчилерге чок аларган. Ынча ачавыстың өзү кара, багайың алап-ла билим. Хөөкү ачавыс чула кемдир соп-соп, чүтте боду херек ачаңаңа кирбейн болдо, ону эмчилерге чурттайн, улустан чачырып турганын ам болдо келиримге, таан хораның-дыр. Хөөкү ачавы-ны, ол дораян эмчиле апар-ган турган болза, дигит-да

турары чадавас. Ол кончуп дайзын ашаң-биле чүгө-ле чурттап чоржу иргит?

Барыш кожоюуңу проку-ратура, ителге органдары ителген шын чоруткан, судулар база суд ителген шын чорудуп, ачавыс 10 чылда хосталгазын казып шиткен турган. Ындыг тур-буже, ачавыс респрокурату-рада истекти дунмазы Сергей Оттук-оол база оон Дээди судта ажалдан турар каалай суутун шиттирин эскерт-ти-биле катап ителгеже чо-руткан болган. Ам ачам Тимур Анчымаа көрлөш чыдып берген. Мурунда ителге үезинде бис, дүргөн хер-чилер, шуутуңу шыны-биле чугалап берген улус-тур бис. Ам барыш-барыш Дээди суд даргалары бистиң, бичиң улустуң, өтүктөрүң херекке албайн, ачавысты бестеке караавыска-ла кемдир соп олуртуп каан адамысты агартып деп барганы ол бе? Бис, ажи-тогу, хөөкү ачавы-сты бистиң караавыска-ла хиличкестеп олур каар кыл-дыр кемдир соп кааны дээш, ачавысты өршээс-тир бис.

Судка ачам ачавыс март 2-де өскө улуска эттеткен деп мегелеп турган. Херек кырыш

да авам март 6-7-де кан-кадык кожамыс Мая Борисовна суг-дан бээр калып турган. Оон ыңай утбаларыңдан дыңаа-рымга, экспертиза эмчизи эвес хирезинде Викториа Чымакова деп эмчи ачавыс "цироз печенъден" өлгөн кыжы-дыр деп мегелеп турар болган. Мурунда экспертиза эмчизи шын актыны тургузуп каан турган болтай.

Утбаларың авам хөөкүңү үргүчү сактып, херектин мыңаар дедирленип турарың аажок муңгар чугалажыр-лар-дыр. Ынчалза-даа шуут чүткөн көргөн дигит керечи мен-дир мен. Дараазында судка немелде херчилер кылдыр кожамыс турган, март 6-га чедир кан-кадык халып турган ачавыс көргөн эмчи Мая Борисовнаны, март 11-ниң хүнүндө бажыныска кирген, Кызылда чурттап турар даай-авамыс Бичеймаа Монгушованы, 9-та бажыны-ска кирген Чодураа Сааяны киририң дилээр деп мен.

Ачавысты эмчилерге олур каар кылдыр кемдир соп каан кыжы ачавыс-да болза, оон херлеп, мегелеп тура-рыңа шуут улур бис.

Максим АНЧЫМАА, 9-ку классың өөрөн-чкчи.

Оваарымчалыг болунар

МӨЛЧҮДЕР ЧАСТЫВЫС

2001 чылдың июнь эгезинде кады төрзөн дунмалыг урутлары Марачека деп черден бажың садып алыр дээш, улут хаванын соп алганар. Оон эдир садыккан, акшага чедирин алары-биле мени кады чоруу дээрге, база бир чолаачы дунмалыг машиназыңга чоруу кылдыр дугурушкан бис. Эдириниң Балтамысче бардырар, чолаачы дунмам, бажың садып алыр дээш кыс дунмам үкөлзөн Кызылче халтымыс.

Кызылдың Агрофирма ча-нынга тургунарыска, хей-ле тыва урутлар үтпел келди. Ха-ван эдир экекелдизин дээр-жиске, дораян-на 60 акшага алыр бис, чигелде чокка деп бо-ла. Оон бир уруг тургаш, "Молодежники" аргына ден-зидирин алалың диле, че ха-рын дээш, ынаар чорутуус.

Дензилээр черге чедө бээрликсе, дедир караа көөр бичи уруг: "Кым дедизин билирил, туруштунар!" — диди. Кым-даа турбады. Оон ол уруг: "Дуу чылдар 20-тиң гириң экелгилер" — дээш, ону дедиз кырыңа салгытарга, мен бодум көрүм, шына-ла болду. Оон дораян-на эди-висти дензилей берген, дыка улут хаванымы эдир 83-ле ки-лограмм болган. Шуут кайта-мыстан аайым безин тыш-пайн бардымыс. Ол уругтарың бирези тургаш: "Ынчаарга бис 90 кг кылдыр ап алмык, алдан акшага" диди. Ынчап үеннекпей бээр орта, оон дунмам хорадай берген. "Ол кандай чүтөл, мен үргүчү улус дилээрге, эдир сөөртү берип, килиңи кайы хирезин билер кыжы мен. Бо хире улут хаван эдир калган-даа ол хире болбас ужурул" — дээш, мени чорууруңа албадым.

Бистер ол хире бүзүр-вейн маргышкып, өске-даа таварылгаларың тайылбырлап турууза чөргө алдырар, 90 кг-дыр, 60 акшага беритинер дээш турушканар. Дедир

Баштайгы дензи караа көрүп турган уругу мен таныр мен. Оон ада-незин безин билер мен, бистиң Балтамыска Кызылче көжү чоруткан улус чүвө. Мени танып турар хирезинде-ле, мени мегелеп, арын-нугу чок, кичкең-холтаан мыңаар көргүстү. Ам бир база чөргө таварыла бээр боор бис.

Ол дедизге дедирленип, та чөжө кыжы халас эдирин мелчүдүп чиртип алган. Эзиң кыжы кызыл-кылайы тур-гаш азырал алган малы кара-данчы-ла болтай, чиге эзе-даа, оон кайы хире ки база-рыңа даа билер болур аан. Канчал чөргө кыжыңың ы-чаар кулу көрүп өөрөнгөн уруг боор деп бодоп олурдум.

Эргим чоңум Эйт дунжа-да, оваарымчалыг болунар. Чазык-чылбы коммерсант-ларга алыспанар! Хоозун сестеринге бүзүрөөнөр. Бо материалды олар боттары номчуза-даа, чок чуга-лажып, кулаңга чедире бээр чадавас.

Саянаа ПАР-ООН, пенсионер.

Балтамыс суур.

АЙЫЛ-ХАЛАП БОЛГАН

Август 26-да Бич-Хемче кири ажи чалар Улут-Оо деп кемге улут ажал болган. Дагыг хемчирине ужа-рыңа таварып, салдап ба-дыскаар экстремалыг спор-та ынак 18 ажи-чорукчу Мос-кв коорайың Кызылге август 13-че ужул чедип келген. Аж-чорукчулар чогуу ужурул бүртүккелди республикада регионалдык оон байлалар комитетке эрттөй, ол-ла хүн Бич-Хем бажыңа чо-рушкан.

Кажан ажи-чорукчулар катамаранарга беш-беш кылдыр үстүп алган бадмы орда, оларың бир катама-

раны улут дагы үскөш, чалыт берген. Дагыг хемчирине дошун соок суу ол-ла дораян акдарыпкан кыжыңың долгай аарак бадыра берген. Уш туркисти эш-өөрү камгалал алган. Ынчалза-даа 1981 чылда төртүтүшкен Татьяна Смирно-ва ажи-тышылдан чарылган, а 1983 чылда төртүтүшкен Дмитрий Боголюбовуң мага-бодун бо хүнерге чедир тышпаан.

Ажыл-халалта таварыш-кан ажи-чорукчулар чүтпө август 27-ниң хүнүндө респу-бликаның оон байлалар комитетинге эжиңиң чикте-ниң дилаткан.

ТИБЕТТИҢ ХҮРЭЭЛЕРИН КӨӨР ДЭЭШ...

Тибеттиң хүрээлерин көөрү-биле Россиядан Кыда-че экспедиция айттылкан. Олар Кыдат Республикадан Тибеттиң хүрээ-киттерин көөр чөмшөөрлөп алган. Ук экспедицияны маршрутун Пекинден үгөш, кидир-берге, эрликмес оруктарлыг Гималай дугайы-биле Лхаса,

Потала, Джермунг хүрээ-лерин көрөш, Индияже Ыдыктыг Далай-ламанниң Дхармасалада резиденция-зыга чедер.

Ол экспедицияда Тываның хүрээ-хит ажалдакчылары чок. Оон чылаагааны — турис-терге эвээш салыг чөмшө-редди бергенинде.

Ажыл-халалта таварыш-кан ажи-чорукчулар чүтпө август 27-ниң хүнүндө респу-бликаның оон байлалар комитетинге эжиңиң чикте-ниң дилаткан.

КУЛЬТУРА САЙЫДЫ МОСКВАЖЕ АЙТТАНЫШТАР

ТР-ниң Культура болгаш кино хамызының сайыды Виктор Накмыс сентябрь айда культуру, уран чүтпө хама-рышкан федералдыг програм-маны камгалал, хүлзеп алы-ры-биле Москва коорайыска айт-тынар.

Ук федералдыг програм-мада чугула айттырлар кирген. Оларың аразында музей тууду, филармонияны

чаа концерт залының тууду, артистериң бажының тууду болгаш фестивалдыр дугайында айттырлар база кирип турар.

А 2003 чылда Тывага Си-бирияның национал театр-ларының фестивалы болуп эртөр. Оон аңгыда Нады Руше-валың 60 харлаан юбилейин база демделеп эрттирер.

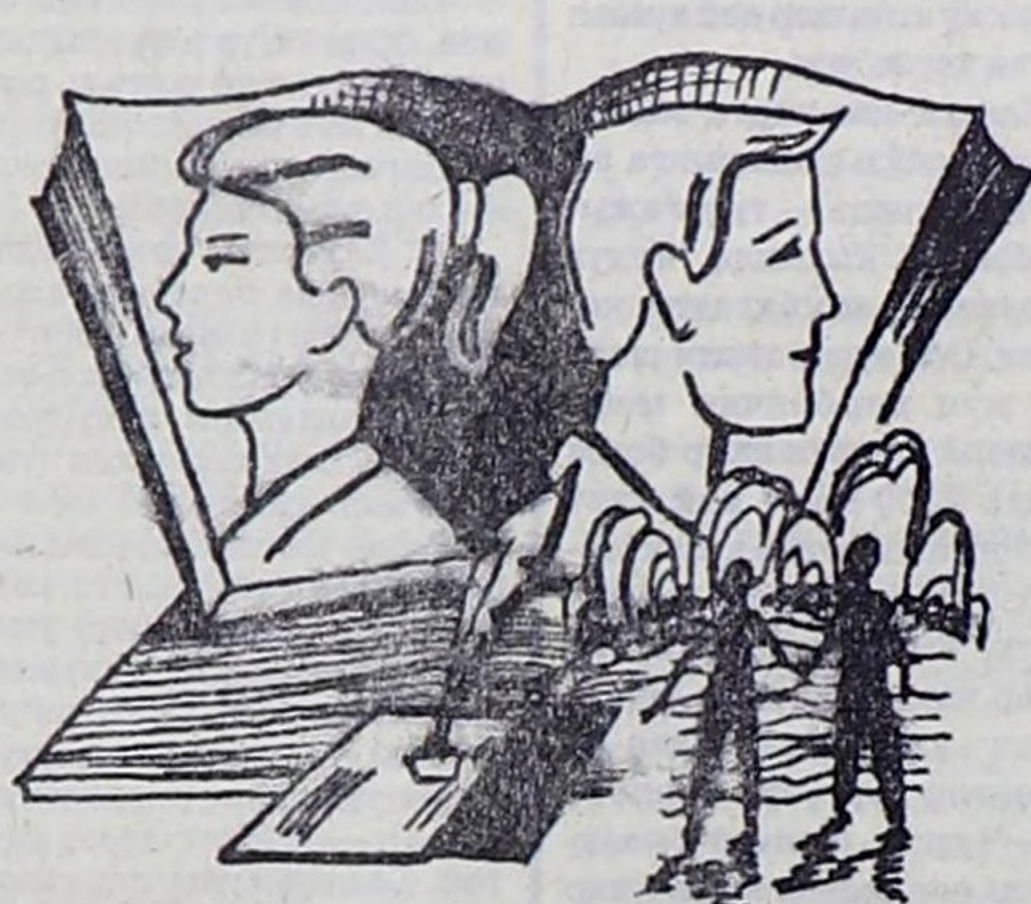
Игорь ДАМДАК.

Тыва Республиканың Профэвиллер федерациязы профэвиллериниң хоочу Сергей Дамбаевич Кировка оон өөнүн ишти

Дүктүг Халбыкылаковна КИРОВНЫҢ

мөчөөни-биле кыс кыжыңды илередиш тур.

СЕНЭЭ, ШКОЛАЧЫ ӨННҮК

мурнуңда хей. Чаягы сөс-биле чугалаарга, "чонун олгу төнгөн эвес". Школачы чылдар үезинде өөрүшкү-манай, эш-өөр хей болур, эн эки үелер — школачы чылдар дээрзин улта, бодунга бүзүр.

"Өске школага өөренин"

Сөөлү үедө республика төвү, Кызыл коорайыска, уру-дарың эртем-биликте чеди-рип алыскаан өг-бүлелерин көвүдөп турарын билер бис. Боттары көжүп келбесе-даа, уруг-дарыңга бажың садып берген, чоок кыжыңың бажыңарыңга тургузуп алган өөрөдө ап тура-рыңдан, хоорай школалары 2-3 ээлтегге өөрөдөп турар апарган.

Тыва кыжы бүдүжүдөн томаным, кайы хамаанчок черге чүвө чугалаксаас, перук болтай. Оон калдык-ке-дээ школаларга өөрөдөп чо-раан урутлар орус дилдиң шоолу билбес болгаш эге хоорай школаларыңга өөрөдөп, чачыңың алыр дыка берге. Ону өөрөдөп көргөш, чамдык урутларга дуза-даа болур ча-давас, каш сүмелери бердиз.

1. Перүктенип, муга-раа, өнүкүлүп, чугааңар, ажал бол. Кыжы бүзүр сөөк-хонун сууңу чок кускапкан, клазмыңа кирип алыр деп бодава. Казы бүзүр болу "кыжирлиг", хоойлуп, баштыңчылыг, агы чурт-

кежээ — одаг, арыг агаар, танчы-сам... Ынчан сен үстүкү классчы оон-биле танажың, хостуг үелериниң оон-биле эрттирерин кызы-дар алаар сен, сагыш-сеткил чүтпө оон дугайыңа...

Канчаарыл? Шынал-ла, баштайгы ынакшың тып алганың чадавас. Ынчалза-даа далааша, мана, үе көргүзе бээр. Ий ай хире үеде араңар бар чыдырын эскерип кызыл-ла, мугаңар, хомудаң. Ындыг "уттундурбас" кежээ-лер, сөлүгүтээшкениңер сөөк ам-да мурунда, узун чарык оолдар моон сонгаар-даа

сурат.

Канчаарыл? Хомудаң мугаңара. Чүтпө оон-биле эрттирген эки үелериниң сактып, оон-биле чүтпө үе эрттирип турганың сактып кел. Сөзүңүң, школаңа оон артык эдержиң көгөп чоруу эш-өөрүң хей болтай.

Ушкү ужуражыла. Эң-не утундурбас эш-өөр, компаниялар дышта-нылгы-сегерликте тыштыр, сагыш-сактыгың калган ке-зээде чуруттунуп артар сак-тышкыңар ынчан көвөр-леттинип келир. Хүндүсүң үеде аян-чоруктар кылыр, а

бодалыңар кандыгың дээрзин бисче бижирер, өнүкү.

Бирги ужуражыла. Дыка-ла изиг чай болду. Лагерге, Чаягыт кыдыңа хүнге дегеленип, чараш хөд-дү чалгыңаңа көрүп чыды-рыңарда Силериниң чаны-ңарга бир-ле кыжы кээп, Си-лерден чугаа эрелп, Силер-ниң херек-чүрээрже ча-раш сестери-биле кире бер-ген кышкан болу. Чай калы-да Силер ача амыкшый бер-ип, харын-даа ада-инер-биле таныштырып, каш ажи-төлдүк болурун безин үр эвес үениң дугурууңа күзөп бодол каапкан силер. Чай төнгөн, ол бодунуң школаңыңа сени-даа сагынмын өөрөни берген.

Канчаарыл? Хомудаң, ол калган-даа сөзүң сөөдөн кел-бес, ынакшылың илереткен, үрүктөр чурал чачаалар көзүң бижир чадавас, ынал-за-даа ол үр болбас. Чүгө дие оон чурттап турар чери сенден ырак, ада-незин каапкан, сөзүң калган-даа келбес дээрзин сактып ал.

Ийги ужуражыла. Кончуп чараш кылдыр көт-тигеш, сени үдөп, айдың дүңө ажит-чакыт чок чуга-ларың кылып, хүнүң-не сенче чагаа бижир мен деп, "кырым сын" деп азалат турган. Кажан чарып чоруу деп барганыңарда, "бижир мен, бисти кым-даа чарып шы-даас" деп аас эткеш, сүтже октаан даш дег олчаң барган,

КИЖИЛЕРГЕ ХИЛИНЧЕК КЫЛЫП ЧЕТТИККЕН ЭВЕС...

Дерзиг-Аксы суурда кадым багай урутларың психо-неврологтуг бажың-китерияңа август 21-де дүш үезинде четтиң.

Ук урутлар албан чериниң директору Виктор Васильевич Санчы бажыңыңа дүштөп чоруй барган болду. Ук бажың-китерияңа байдалың карак-биле көрүп, өске ажалдакчылары-биле чугалажытайн кылдыр бодааш, ук албан черинге шуут-ла кириштиң.

Кадым багай уруттарың чурттап турар корузуңа ук бажың-китерияңа ажал-агы эргелчектиң Мамат-салык Калмыков Бабажанов ужуражып келди. Каймын келешими, соруткамы би-лиш алган, ол бажың-китер-ияңа септелге чоруп турары чугалааш, мени чурттап-га корузуң дугаар эдиртип, көргүзүп эгелзеп. Шынал-ла, ук корузуңа чартымы чугалап, дозулаң каа болду. "Коридоруңа шаламы моон муруңда кирип турган, ам чаа манзалар-биле солган бис" — деп, ол тайылбырлап.

Дерзиг-Аксында кадым багай урутларың психо-неврологтуг бажың-китерия-ңа чурттаар, өөрөнүп кору-стар, чөмөнчүр блок деп үш улут, туудуштур кылып каан бажыңардан тургузугаң болду.

Чөмөнчүр блогуңа кир-диңис. Ында улут бөлүктүң оолдар, урутлары шала чүп, столдар аштап, дежуркылап турар болду. Аж-чөм кылар кулаңга дөрт херемек карто-фель аштап, далган өйгөн

сестразы Светлана Комбуева Тава бо бажың-китерияңа олигофрения, шизофрения дээш ышкан угаан аарыг, чартыктаа, эпилепсия аарыг-лыг урутлар чурттап, өөрөдөп турарын тайылбырлап. Оларын тускай чигелелиг программа-биле өөрөдөп турар. Берге урутлары кол-дунда бодун алдыңарыңа өөрөдөп турар.

Биз аразында мага-бодун чоорган-биле ораан алган элзеди уруг кирип келген: "Ажы, бо улус мээң адж-кезин бербейн тур. чуга-лааш, алдырың берип көрү-р" — деп, менден диледи. Кижизикчилер оон дораян-ла чурттап турар өрзөмчө апарды. Хөөкү бичи уруг аарыгың кайы-биле бо ка-жалдааш алган "кара бажың-дан" дашкар "хосталгаже", төрөл-дөргүлүңе үнүксеп, дүргүнаар деп турган кире. Ону чиде халыг бербезин, багай чүвөгө таваарышкың сагыш човаашкынын соора билип, танымазы "эки" акы-дан камгалал дилеп турганы ол.

Черле ынчан бо бажың-китерияңа чурттап турар урутларың салым-чолу дыка кээрденчиг-дыр. Олар элзеди, чалыңыңың бо-ла бажыңга

эрттирерлер. Оон улгады берген, Ажыгаң суурда инваллидтер бажың дээш ышкан бажың-китерия-тарже чоруй баарлар. Олар-ның чүтпө ийи-чачыңы-ла өзүп улгаткан аайы-биле чүтээртөп, ук бажың-китер-ияңа кал, шуут кашык амы-дырал көрүп, өг-бүлө тулуп чоруй баар.

Кижилерге хилинчек кылып четтиккен эвес, чаш ажи-топ кылап мындай аары-човулаңга таваарың, көмөң, дууду кылдыр төртүтүңүп келтир! Бир-не дугаарыңда улут кыжың, бистер, буруу-дус бис. Бистиң амыг калы-шымыс келир үеде төрт-түңер ажи-толуусуң салым-чолуңа салдарың болурун билбес-тир бис. Чамдык-тармыс кайы хамаанчок арагалал, орта ажи-топбайн, чагаай амыдырал туттайн, чууд-кара чурттап-ла чоруу-Эки, калорияңың ажи-чем кириң безин билбес-тир бис. Ынчап турууза эмне-тимес аарыг, көмөң, дууду урутлар төртүтүңүп турбайн канчаар. Чууд-кара чурттап-гамыс аайы-биле чамдык калык төртүтүңгөн уругларың безин кадың үрөп аар болтай бис. Бир холу, бууд багай, оортулаңды кылаштар оолду чаш турда, көвүруг

алаанга октапканда, улус дүш бооп тып алган төвөгүлү боор-даа чорду. Шах мыңаар чаш ажи-толдуг калыңа хора чедирип, оларның өзүл-дезиге таарымчалыг байдал тургузуп бербезин улут кыжы-лер нитилендиң хоойлу-биле кеземче албаза-даа, бойдустан хоойлу-биле "кара ажың харылаң ынап туларлар". Бойдука хары чок чүвө турбас.

Ол хүн чачың болганы-биле урутлар чурттап турар өрзөмчүлүккөн үнүзөн. Оон башка кижизикчилер оларның чандыс аай чалта-раңгып, кээрденчиг, човулаң-чы чурттапканын чигедир дээш, агаарлаш, бар арга-лары ажалтап, оон-тоглаа организастаар турган боор.

Ажи-толуусу кадың үрөп алган, маны даштап кылган ордуларга чурттадың, кир-кам дээспейн өйөлөп азы-рааш-даа, оларны хилинчек-човулаңың чигелеш шыдаас бис. Эң кол чүтпө — калык ажи-толдуг чаап-төрүтүң, оларны өзүлдезинге таарымчалыг байдалды тургузуп берип, калык кыжың кылдыр дорук-турары, чагаай амыдыралды тургузгары. Моон сонгаар төртүтүңер ажи-топ калың-ла болузаң.

Борис ОНДАР.

Кызыл коорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРУГУЗУЧУЛАРЫ: Тыва Респу-бликаның Чааа болгаш "Шын" солун редакциясының коллективин

Кал редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИА КОЛЛЕГИЯЗЫ: Кустурут Сат, Елена Монгуш, Чамисмаа Монгуш, Айтам Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34, кол редакторунуң оралакчы — 3-33-91.

Солун келбейн барганда, дараазында телефо-нарже долгаар: 3-14-94.

КОПИСТЕР:

Н